

Олександр Головко*

ВХОДЖЕННЯ РУСІ ДО РАХ CHRISTIANA ORTODOXA І ФОРМУВАННЯ ХРИСТІАНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У СЛОВ'ЯН СХІДНОЇ ЄВРОПИ (VIII – XI ст.)

Тисячу років назад у слов'ян Східної Європи відбулися широкомасштабні кардинальні зміни у всіх сферах життя їх суспільства, пов'язані із запровадженням світової релігії християнства. Поява нової релігії і створення християнської церковної організації на Русі мало великі наслідки і позначилося на процесах і явищах історичного поступу Східної Європи та Північної Азії без перебільшення на багато століть і відіграють досі велику роль в житті сучасного посткомуністичного суспільства країн, що виникли на базі колишньої супердержави Радянського Союзу. Проблема прийняття християнської віри на Русі тривалий час досліджується науковцями. Чимало цікавих праць, зокрема, з'явилися наприкінці ХХ століття, коли відзначалося 1000-ліття прийняття нової релігії східними слов'янами¹. Проте необхідно зазначити, що ця тема, враховуючи її важливість і складність, як у загальнотеоретичному плані, так і в контексті розгляду окремих проблем і аспектів у повній мірі не може вважатися дослідженою на достатньому рівні. Особливо важливе її вивчення саме зараз, коли в історичній науці країн колишнього соцтабору змінюються базові методологічні підходи до вивчення минулого.

За доби “Великого переселення народів” на зламі античності та середньовіччя в житті народів європейського континенту відбулися значні переми. В V ст. сталося падіння Західної Римської імперії та почалося утворення варварських держав в Західній Європі, а в VIII – X ст. фактично відбувається трансформація варварських королівств в ранньосередньовічні держави. Саме ці держави в більшості регіонів Європи дають початок формуванню нової карти материка, вони мають прямий генетичний зв'язок з сучасними державами – Франція, Німеччина, Італія тощо. Визначаючи значну роль “варварських” племен на життя колишньої Західної Римської Імперії, необхідно відзначити, що традиції життя пізньоримського суспільства мали значний вплив на становлення вказаних держав, зокрема виключну роль мало сприйняття германськими етносами християнської релігії.

* Головко Олександр Борисович – доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету, головний консультант Апарату Верховної ради України.

¹ *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988; *Введение християнства на Руси.* – Москва, 1987; *Запровадження християнства на Русі.* – Київ, 1988; *Кузьмин А. Г.* Падение Перуна. Становление християнства на Руси. – Москва, 1988; *Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я.* Христианство: Античность; Византия; Древняя Русь. – Ленинград, 1988; *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси.* – Москва, 1988. *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – Москва, 1988; *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. – Москва, 1989; та ін.

На півдні Центральної Європи, у Малій Азії, на Близькому Сході та у Північній Африці на ґрунті Східної Римської імперії виникла Візантійська імперія, яка не дивлячись на величезні метаморфози у всіх сферах свого життя, проіснувала ще майже тисячу років і відіграла визначну роль як в історії Заходу, та і в історії Сходу. На таку роль цієї держави в середньовічному світі вплинули економічний, демографічний та культурний потенціал візантійського суспільства, виключне геополітичне положення держави.

Втрачаючи поступово політичну і мілітарну вагу, Візантія в IX – XII ст. перетворилася на своєрідний “Золотий міст” між Європою і Азією, стала перехрестям не тільки торговельно-економічних і політичних інтересів, а і ланкою, яка зв’язувала культури Заходу і Сходу. Візантія була центром, де відбувся синтез культурних течій Середземномор’я, Балкан і Близького Сходу.

Враховуючи великий вплив Візантії на оточуючий світ, особливо на країни і народи, де поширювався візантійський варіант християнства, видатний дослідник середньовіччя Д. Оболенський влучно назвав цю візантійську спільність *Byzantine Commonwealth*, тобто візантійською співдружністю².

Суб’єкти в системі “*Byzantine Commonwealth*” не були рівнозначними. Характер їх відносин з Імперією залежав від багатьох факторів, серед яких важливе місце мали рівень їх економічного та політичного розвитку, військовий потенціал та географічне розташування.

Саме за цими ознаками суспільство слов’ян Східної Європи, яке в IX – X ст. сформувалося в одну велику державу – Русь, було у досить вигідному положенні відносно Візантії. Східні слов’яни не межували безпосередньо з Імперією, а тому та ніколи не загрожувала їх найважливішим регіонам. Водночас військовий потенціал і географічне розташування дозволяли східнослов’янській еліті тривалий час здійснювати тиск на Константинополь та інші грецькі володіння.

Поряд із цим, Русь знаходилась під значними дипломатичними та релігійно-ідеологічними впливами візантійців. Ці впливи верхівка Русі прагнула творчо засвоїти і активно використовувати у своїй зовнішньополітичній діяльності. Активні зв’язки з розвинутими країнами півдня (Візантією, народами Кавказу та країнами Близького Сходу) мали велике значення для східнослов’янської знаті. Вони відкривали широкі можливості для реалізації додаткового продукту, що добувався у формі данини з підлеглого населення, а також одержання військової здобичі, яка захоплювалася під час численних військових акцій давньоруських дружин³.

Наприкінці VIII – на початку IX ст. стародавні руси здійснили декілька важливих походів на південне узбережжя Криму та на малоазіатські провінції Візантії⁴. Вже ці військові кампанії слов’ян засвідчили про їх прагнення

² *Obolensky D. Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453. – London, 1974. – S.466-476*

³ *Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – №3. – С.43.*

⁴ *Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.15-16; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980. – С.33-35.*

не тільки захопити воєнну здобич, а і встановити тісні торговельні контакти з цими економічно розвинутими ареалами, а також поширити впливи на північне узбережжя Чорного моря.

В цей час в джерелах появляються перші згадки про прийняття християнства представниками східнослов'янських дружин. За повідомленням “Житія св. Стефана Сурозького” на кримське узбережжя напала велика слов'янська рать на чолі з князем Бравліном, яка захопила місто Сурож і пограбувала його мешканців. Під час нападу на сурозьку церкву св. Софії Бравлін тяжко захворів і одужав лише після укладення договору з греками та прийняття хрещення⁵. Ймовірно, під час контактів із слов'янами грецька верхівка Сурожу і особливо його духовенство всіляко намагалося схилити нападників на свій бік. Скориставшись ефектом, що справила на Бравліна та його спільників християнська церковна служба, сурожці умовили князя здійснити ритуал хрещення. Є підстави думати, що під вплив християнської церкви попали і учасники більш пізнього, ніж сурозький похід, нападу русів на Амастріду. На користь такого висновку свідчить фрагмент з житія Георгія Амастрідського: “Одна труна була достатньо сильною для того, щоб виявити безумство варварів, припинити смертогубства, зупинити звірства, повернути більш лютих, ніж вовки, до лагідності овець і примусити тих, хто поклонявся гаям і лукам, поважати господні храми”⁶. Згадка у джерелі про поклоніння русів-язичників гаям і лукам має цілком реальний характер і відповідає тодішнім уявленням про світогляд слов'ян Східної Європи⁷.

Необхідно зазначити, що перші хрещення русів можна охарактеризувати як формальні, оскільки мали кон'юнктурно-політичний (ідеологічний), а не світоглядний характер. Механізм такого явища не був чимось винятковим: джерела, наприклад, зберегли інформацію про численні навернення до християнства норманських ватажків, які неодноразово приймали хрещення з метою одержання матеріального або політичного зиску.

Аналогічним, вірогідно, було і хрещення русів після походу князя Аскольда на Константинополь в 60-х роках IX ст. Патріарх Фотій писав, що тоді на Константинополь напав народ до тих часів “невідомий, але який одержав ім'я з часу походу проти нас, незначний, але який одержав значення, незначний та бідний, але який досяг неосяйної висоти і незліченого багатства”⁸. Для більшості його воїнів процедура “хрещення” не відбилася на зміні світогляду, а звелася головним чином до суто політичного акту. Повернувшись додому з Греції, вони продовжували поклонятися традиційним язичницьким богам. Проте вже з другої половини IX ст. спостерігається тенденція до набуття популярності християнства серед слов'ян, які постійно відвідували

⁵ *Васильевский В. Г.* Житие Стефана Сурожского // Труды. – Т.3 – Петроград, 1915. – С.95-96.

⁶ *Васильевский В.* Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии. – Санкт-Петербург, 1893. – С.68.

⁷ *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – Москва, 1987. – С.137-138; *Боровський Я. С.* Світогляд давніх киян. – Київ, 1992. – С.8.

⁸ *Ловягин Е.* Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю шествия руссов на Константинополь // Христианское чтение. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1882. – С.432.

грецькі міста. Не випадково саме в цей час з'явилися звістки про русів – християн в арабських джерелах⁹.

В середині IX ст. вкрай важливою для життя і поширення християнства стала діяльність грецьких місіонерів Кирила та Мефодія у Великоморавській державі. Ними фактично був створений новий напрямок у християнській релігії, оскільки останній передбачав можливість богослужіння на національних мовах, демократичний характер взаємин між національними церквами, чим істотно відрізнялася від ортодоксального візантійського православ'я. Кирило-мефодіївська церковна традиція поширилася на словянські країни Балкан – Сербію і Болгарію¹⁰. В другій половині IX ст. до складу Великоморавської держави були включені західні регіони розселення волинян і хорватів. Одночасно із Центральної Європи на ці регіони здійснювалися релігійно-ідеологічні впливи, які йшли від християнських центрів, що виникли внаслідок діяльності Кирила-Константина, Мефодія та їх учнів¹¹. Значимо, що в ці землі християнство поширювалось в X ст. як державна релігія, оскільки побузький регіон входив до складу Празької архієпископії, про що свідчить Установча грамота останньої під 973 р.¹²

Візантійські ієрархи не обмежувалися наверненням до своєї віри “варварів”, які нападали чи торгували з їх містами, а прагнули поширювати нову релігію безпосередньо в східнослов'янському середовищі. Для цього константинопольський патріарх, навіть, створив в 60-х роках IX ст. спеціальну митрополію. В “Окружному посланні” патріарха Фотія повідомляється, що частина давньоруської знаті прийняла нову християнську віру в Константинополі, а на Русь була відправлена спеціальна місія для навернення слов'ян. В біографії імператора Василя I, що належить перу візантійського василевса середини X ст. Константина Багрянородного, ця подія відноситься до часів, коли на патріаршому столі сидів спадкоємець Фотія Ігнатій¹³. Така розбіжність в інформації не є суперечливою, бо свідчить про тривалість діяльності греків-священників. Важливо, що не тільки про похід на Константинополь, а і про хрещення слов'ян-язичників йдеться у листі римського папи Миколая I до візантійського імператора Михаїла. Знаково, що з цим часом, а не з діяльністю Володимира візантійська письменницька традиція пов'язує початок християнства у русів. Попри всю важливість хрещення учасників походу на Константинополь 60-х років IX ст. ця подія практично не позначилась на світогляді більшої частини населення Русі. Навряд чи можна погодитися з думкою, що саме тоді відбулося

⁹ *Ибн-Хордадбех*. Книга путей и стран. – Баку, 1986. – С.124.

¹⁰ Кузьмин А. Г. Принятие христианства на Руси // Вопросы научного атеизма. – Вып.25. – Москва, 1980. – С.7-35; Його ж. Западные традиции в русском христианстве / А. Г. Кузьмин // Введение христианства на Руси. – Москва, 1987. – С.21-54.

¹¹ Моця О. П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. – Київ, 1993. – С.88-92.

¹² Cosmae Chronicon. – L.2,37. Хроніку Кузьми Празького наводимо за вид.: Cosmae Chronica Voemorum / Ed.R.Köpke. // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum / Ed. G.H.Pertz. – T.11. – Hannoverae, 1851. – P.1-132.

¹³ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.77-78.

запровадження нової релігії на Русі¹⁴.

В другій половині IX – на початку X ст. відбулося значне зростання території Русі за рахунок поширення влади Києва на переважну більшість слов'янських земель. Внаслідок цього на початку X ст. спостерігається зростання міжнародних ініціатив Русі, що було у значній мірі обумовлено створенням потужного державного об'єднання східних слов'ян за часів правління князя Олега. На початку X ст. київській адміністрації на чолі з Олегом вдалося підписати з візантіяцями нові важливі угоди, які мали велике значення для регламентації взаємин між двома країнами, перш за все для розширення між суб'єктами взаємодії торговельних зв'язків. Київська Русь, що перебувала поза сферою можливого безпосереднього впливу Константинополя, ні в IX, ні в X, ні в наступні століття не зазнавала воєнної загрози з боку Візантії (крім Тмутараканського ареалу). В цьому плані її історична доля відрізнялася від Болгарії та Сербії, яким постійно приходилося боротися за свій суверенітет з греками.

Саме тому Імперія завдяки віддаленості своїх володінь в Криму від митрополії була вимушена серйозно рахуватися з північним сусідом. До цього треба зразу ж додати, що самі ці грецькі володіння постійно тяжіли своїм підлеглим по відношенню до Константинополя станом і періодично робили спроби послабити свою залежність від імперії. Разом з цим необхідно зазначити, що Візантія мала в своєму дипломатичному арсеналі чимало засобів впливу на східнослов'янську державу, а саме економічні (торгівля), політичні (укладення антируських союзів з хозарами, а згодом з печенігами) та ідеологічні (проповідь християнства, яке поширювалося переважно з Візантії, створювало певну систему церковно-політичних відносин Русі з Константинополем)¹⁵.

В X ст., причому задовго до офіційного прийняття християнства, Русь почала активно сприймати з Візантії існуючі там ідейно-політичні уявлення. Останні мали виключний вплив на духовне життя багатьох країн та народів, особливо тих, що входили до християнського світу. Розглядаючи питання про ідеологічні цінності та уявлення візантійського суспільства, необхідно перш за все зазначити, що вони формувалися внаслідок синтезу римських політичних уявлень та постулатів християнського вчення. Створення їх розпочалося в V – VI ст. і завершилося в основному в IX – X ст. Яскравим втіленням цих цінностей є текст визначної пам'ятки – трактату Константина Багрянородного “Про управління імперією”¹⁶.

Серед найважливіших постулатів політичної теорії візантійців необхідно назвати ідею римського християнського співтовариства, на чолі якого стоїть імператор; концепцію ідеального християнського імператора і влади, яка йому належить; ідею уособлення християнського співтовариства – “Божого граду”; концепцію симфонії світської та духовної влади.

¹⁴ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. – С.82.

¹⁵ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX – XV вв. / Г. Г. Литаврин, В. Л. Янин // История СССР. – 1970. – №4. – С.15.

¹⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей /Перевод Г. Г. Литаврина. – Москва, 1989.

Візантійські ідеологічні цінності були тісно зв'язані з релігійними уявленнями. Зокрема, важливими для перших були віра в боже спасіння, культ Богородиці тощо. Ідейно-політичне життя візантійського суспільства знаходило своє відбиття не тільки в епістолярних пам'ятках, а й символіці (інсигніях), в титулатурі носіїв державної влади, в юридичних актах та ін. На перший погляд, ці абстрактні ідеологічні уявлення постійно втілювалися в практику міжнародних зв'язків Візантії, де пропагувався культ “роменського” екуменізму, залежності всіх оточуючих держав і народів від “Ромейської імперії”¹⁷.

Русько-візантійські угоди першої половини X ст. є проявом складання системи дипломатичної служби Русі. Міжнародне право, як і всі інші сфери суспільного життя, було тісно пов'язано з релігійною атрибутикою. Виключне значення для надання юридичної сили міжнародним домовленостям мали церемонії принесення релігійної присяги учасниками переговорів. Так, під час переговорів 907 р. вожді давньоруського війська присягались “оружьем свом, и Перуном свом, и Волосом, скотьем богом, и утвердиша мир”¹⁸. Набуття релігійною русів функції вищої санкції непорушності міжнародних домовленостей дає підстави говорити про те, що язичництво набуло рис державної релігії. В 944 р. таким на Русі стає і християнство, оскільки частина наближених князя Ігоря проголошували присягу за обрядом нової релігії. Остання обставина свідчить не тільки про значне поширення християнства серед верхівки Русі в середині X ст., а і про значний вплив її представників на політичне життя країни. Отже, в середині X ст. і язичництво, і християнство стали духовними санкціями в житті князівсько-дружинної еліти Русі.

Зростання ролі нової релігії – християнства – у духовному житті Русі в середині X ст. диктувала необхідність включення східнослов'янської держави до системи християнських країн, створення у зв'язку з цим нового механізму відносин з Візантією, духовенство якої могло здійснити наступний та головний крок у християнізації слов'ян Східної Європи, а саме провести в церковно-політичному та канонічному плані навернення до християнства всього населення Русі. Зазначимо, що тоді християнство поширювалося на Русь не тільки з Візантії, а з Риму, з Балкан (перш за все з Болгарії), Центральної Європи (кирило-мефодіївська традиція), Скандинавії (частина варягів, що прибували у Східну Європу, були християнами), західного регіону Північного Кавказу (Зіхська єпископія), Херсонесу, де віросповідання відрізнялося від канонічного

¹⁷ Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків / Л. Беркут // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Київ, 1927. – 116-131; *Dölger F.* Bizanz und die europäische staatenwelt. – Ettal, 1953. – S.99-101; *Ostrogorsky G.* The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order / G. Ostrogorsky // The Slavonic and East European Review. – Vol.35. – 1956. – №84. – С.2; *Медведев И. П.* Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) / И. П. Медведев // Проблемы истории международных отношений. – Ленинград, 1972. – С.412-424; *Удальцова З. В., Котельникова Л. А.* Власть и авторитет в средние века / З. В. Удальцова, Л. А. Котельникова // Византийский временник. – Т.47. – 1986. – С.3-16; *Чичуров И. С.* Политическая идеология средневековья. – Москва, 1990; *Головко О. Б.* Давня Русь в системі Byzantine Commonwealth // Східний світ. – 2003. – №1. – С.44-59; та ін.

¹⁸ ПВЛ. – Ч.1. – С. 25.

грецького, з Хозарії та Закавказзя (тут слід відзначити Вірменію, де існувало християнство у формі монофізитства).

Важливо зазначити, що в середині X ст. в ідеологічному житті Русі відбуваються зміни, пов'язані не лише з проникненням сюди і запозиченням слов'янами іноземних релігійних уявлень та вчень¹⁹, а й з еволюцією власних світоглядних систем, що насамперед виявилось у перетворенні язичництва на ранньокласову в соціальному плані віру²⁰. Саме таке язичництво було популярне в середовищі князівсько-дружинної верхівки. Еліта Русі в X ст. стояла перед дилемою: реформування цього дружинного язичництва чи введення нової віри християнства. На наш погляд, X ст. в історії Русі є всі підстави розглядати як період співіснування, синкретизму та протистояння двох релігій правлячої еліти східнослов'янського світу – дружинного язичництва, яке вбирало в себе культові уявлення різних етносів, що входили до складу Русі, та християнства, які в свою чергу суперничали з місцевими племінними віруваннями східних слов'ян.

У період правління княгині Ольги (945 – 962 рр.) сталися якісні зміни в зовнішньополітичній діяльності Русі, що було наслідком загального прогресу у розвитку держави та суспільства слов'ян Східної Європи. Давньоруський уряд вже не прагнув до вирішення своїх зовнішньополітичних завдань шляхом здійснення великих військових акцій, а намагався зміцнити авторитет Давньоруської держави засобами мирної дипломатії перш за все у взаєминах з Візантійською імперією, яка і в X ст. була головним контрагентом Русі на міжнародній арені²¹.

В правлінні княгині Ольги (945 – 962 рр.) була зроблена перша спроба запровадити християнство як державну релігію всієї Русі. Неможливо точно встановити, чи була київська володарка християнкою на момент приходу до влади, однак можна припустити, що з самого початку свого регентства (при сині Святославі) Ольга перебувала під впливом сил, які підтримували тісні зв'язки з Константинополем, значною мірою визнавали нову релігію і сприймали ідеологію греків. Це угруповання знаті, зрозуміло, прагнуло й надалі розвивати й поширювати взаємини з Візантією, для чого неабияке значення східнослов'янська знатть надавала піднесенню міжнародного престижу Русі. Тривале перебування сина Ольги Святослава на других ролях, прихід його до влади внаслідок заколоту свідчать про те, що в середовищі давньоруської еліти були і представники інших політичних поглядів, у тому числі і на взаємини з Візантією.

¹⁹ Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. Русское христианство до крещения Руси: археологические и письменные источники / В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкіна // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. – Москва, 1993. – С.62-64.

²⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва, 1987. – С.452-454; Lowmiański H. Zagadnienie politeizmu słowiańskiego / H. Lowmiański // Przegląd historyczny. – 1984. – №4. – S.656-691.

²¹ Головки О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. / О. Б. Головки // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С.68-69.

В 946 р., за досить аргументованою думкою Г. Г. Литавріна, княгиня Ольга здійснила першу подорож до столиці Візантії²². Тут давньоруська княгиня пішла на вельми рішучий і сміливий з точки зору молоді давньоруської дипломатії крок – запропонувала імператору укласти шлюб Святослава з грецькою принцесою. Цим самим київський двір прагнув використати зацікавленість Візантії в розширенні торгівлі з Руссю і допомозі першій в разі необхідності військами. Однак візантійський двір, не бажаючи піднесення авторитету володарів Русі, відхилив пропозицію Ольги, очевидно, використавши як привід неможливість укладення шлюбу “порфірородної” принцеси з сином правительки нехристиянської, “варварської” країни.

954 р., як повідомляє давньоруський літопис, Ольга вдруге здійснила візит до Царгорода, де було поставлено питання про її хрещення як правительки Русі²³. Мова в останньому випадку йшла згідно юридико-дипломатичних уявлень того часу про навернення в нову віру усієї східнослов'янської держави, з якою Ольга, згідно уявлень тих часів, асоціювалася.

Така пропозиція означала згоду візантійського двору на християнізацію Давньоруської держави та всіх її мешканців. Цього разу візантійський двір не заперечував проти пропозиції Києва, але спробував використати церемонію хрещення княгині, щоб у ідеологічному та дипломатично-протокольному плані поставити Русь у залежне від себе положення. Проте такий перебіг подій не міг задовольнити давньоруську княгиню та її радників. Логічно, що незабаром такий прийом у Царгороді негативно позначився на розвитку русько-візантійських відносин. Ця ж невдача Ольги викликала зростання опозиційних до княгині сил, які продовжували поклонятися дружинним культам і виступали за здійснення активних військових кампаній як на Кавказі, так і в Криму і на Балканах, тобто в зоні перехрещення інтересів Русі та Візантії. Незважаючи на складні взаємини київської адміністрації з царгородським патріархатом, подальші контакти княгині Ольги наприкінці 50-х років з германським духовенством, є підстави вважати, що з формально-юридичного та дипломатичного боку Русь після хрещення Ольги стає християнською країною. Зрозуміло, що в таких умовах важливим питанням було створення на Русі християнської церковної адміністрації. Це питання не було вирішене під час переговорів Ольги з греками, тому вона наприкінці 50-х років звернулася за допомогою до германського духовництва. Відомо, що саме це стало причиною прибуття на Русь місії германського архієпископа Адальберта, яка повинна була сприяти вирішенню питання розбудови церковної організації та підготовки для неї необхідних

²² Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь / Г. Г. Литаврин // История СССР. – 1981. – № 5. – С.173-183. Див. також: Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – Т.42. – Москва, 1981. – С.35-48; Його ж. Состав посольства Ольги в Константинополе и “дары” императора / Литаврин Г. Г. // Византийские очерки. — Москва, 1982. — С.71-92; Його ж. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги / Литаврин Г. Г. // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С.49-57; та ін.

²³ ПВЛ. – Ч.1. – С.45.

кадрів²⁴.

В 961-962 рр. у Києві виникла так звана язичницька реакція, під час якої Ольга та її прибічники були відсторонені від влади²⁵. Визнаючи важливість релігійного фактору в суспільному житті Русі, слід відзначити, що прихід до влади Святослава був наслідком насамперед не релігійного конфлікту, а політичної конфронтації двох таборів давньоруської знаті. Під час її перебігу труднощі прихильників Ольги в реалізації політичної та ідеологічної програми навернення Русі до християнства та створення релігійної організації на Русі були використані їх суперниками для підготовки та здійсненні державного перевороту. В складі оточення князя Святослава, що важливо, була помітна значна група знаті, що сповідувала християнство²⁶. За часів Святослава Ігоревича набула популярності власна зовнішньополітична програма, в якій головна увага приділялась створенню великого державного утворення та вигнання греків з Балканського півострова. Однозначно, що при створенні цієї програми руська знать за зразок брала візантійські ідеологічні постулати²⁷. Поряд з цим в той час продовжувало вдосконалюватись дружинне язичництво, яке все більше набувало форму розвинутого політеїзму²⁸.

Князювання в Києві Володимира Святославича (980 – 1015 рр.) справедливо розглядається багатьма дослідниками як переломне в історії Русі. Саме в цей час у соціально-економічному та політичному житті Русі відбуваються значні зміни. Серед них особливо слід виділити запровадження християнства як державної релігії, виникнення розвинутої церковної організації. Прийняття нової віри з Константинополя у значній мірі було обумовлено тривалими економічними, політичними та культурними зв'язками слов'ян з Візантією. Прийняття християнства остаточно вводило Русь до гурту християнських держав, перш за все до візантійського “співтовариства націй”. Прийняття східними слов'янами християнства з Візантії і створення ними православної церковної організації на чолі з митрополитом зумовили, що цілком природно, залежність давньоруської церкви від константинопольської патріархії. Проте цю церковну залежність, вплив її на політичне та ідеологічне життя Давньоруської держави не можна перебільшувати.

В перші роки свого правління в Києві Володимир, пам'ятаючи труднощі своїх попередників у вирішенні питання навернення християнства, прагнув зміцнити позиції дружинного язичництва, яке в той час набуло остаточно форму політеїзму (з елементами монотеїзму в формі культу Перуна)²⁹. Початкова

²⁴ Continuator Regininis Trevirensis // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum. – Hannoverae, 1829. – Т.1. – Р.624-25.

²⁵ Литаврин Г. Г. Христианство в правление княгини Ольги / Г. Г. Литаврин // Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter. – Halle (Saale), 1981. – С.138-143.

²⁶ ПВЛ. – Ч.1. – С.44.

²⁷ Литаврин Г. Г. Представления “варваров” о Византии и византийцах VI – X вв. / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – Т.46. – 1986. – С.107; Головкин О. Б. “Империя ромейв” в уявлениях давньоруських мислителів / О. Б. Головкин // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – Київ, 2000. – С.256-258.

²⁸ Lowmiański H. Zagadnienie politeizmu słowiańskiego. – S.655-693.

²⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва, 1987. – С.412-457.

орієнтація Володимира на місцеву релігію у значній мірі буда обумовлена острахом нового київського князя мати опір з боку населення столиці, де володарю ще треба було набути підтримки з боку місцевої знаті. Реформування дружинного язичництва здійснювалося Володимиром протягом декількох років і її проведення, як це не дивно, фактично розчищало шлях для запровадження християнства. Протягом цього часу князь Володимир і його оточення переконались, що дружинне язичництво, на яке вони робили ставку, не може у силу своєї нерозвинутості і певної штучності боротися з місцевими племінними культурами. Не надавало воно достатньо переваг і для зовнішньополітичних ініціатив Русі, особливо для її стосунків з оточуючим християнським світом. Необхідно зазначити, що спроби Володимира підняти значення дружинного язичництва викликали якісь конфлікти в середовищі київської знаті. Про це засвідчує розповідь Повісті временних літ, де йдеться про спробу київських язичників принести в жертву сина варяга-християнина, який приїхав до Києва з Візантії і мешкав в центрі міста³⁰.

У середині 80-х років київський князь та його оточення розпочали підготовку до запровадження на загальнодержавному рівні на Русі християнства візантійського зразку. Тоді ж перед Володимиром постало складне питання – звести до мінімуму можливі негативні наслідки християнізації. Як і раніше, важливим засобом впливу Русі на політику візантійського уряду щодо східних слов'ян залишалися зацікавленість Константинополя у торгівлі з північним сусідом і особлива потреба греків в отриманні з Русі давньоруських військових контингентів, оскільки тоді імператорський двір постійно перебував у складному становищі внаслідок чвар претендентів на трон і постійних нападів сусідів.

Але в процесі вирішення питання виявилось, що цих засобів тиску недостатньо. Тому, коли імператор Василій II відмовився виконувати попередню домовленість з Володимиром: в обмін за отримання великого військового контингенту з Русі до Греції – він мав дати дозвіл на шлюб руського князя з своєю сестрою Анною та санкціонувати християнізацію Русі – східнослов'янська рать здійснила похід проти грецьких володінь в Криму і захопила Херсон. Завоювання русами цього стратегічного пункту змусило імператора задовольнити вимоги Володимира.

Запровадження християнства вело до значного зростання авторитету київського князя. Адже згідно з канонами нової релігії він одержав юридичний статус необмеженого правителя, на відміну від попередніх, язичницьких часів, коли державну владу за ідеологічно-світоглядними канонами репрезентувала система “князь-дружина”³¹. Важливим свідченням прагнення київського князя звеличити свою владу стало карбування ним перших давньоруських монет – златників та срібляників. Їх поява, як аргументовано довели дослідники-нумізмати, мала перш за все політичний характер. Монети були зроблені за візантійськими зразками, київський володар був зображений на них в усіх імператорських реаліях, з короною на голові. Велике значення мав напис “Володимир на столі” та зображення Христа, що свідчило про намір руського монарха підкрес-

³⁰ ПВЛ. – Ч.1. – С.58.

³¹ *Lowmianski H.* Religia Slowian i jej upadek. – Warszawa, 1979. – S.251-253.

лити рівність князів й імператорів перед богом, надати своїй владі сакрального характеру³². Саме з цього часу сам титул “князь” в давньоруській ідеологічній практиці починає прирівнюватися не тільки до східного титулу “каган”, а й до візантійського “імператор”³³.

Прийняття східними слов'янами християнства з Візантії і створення на Русі православної церковної організації на чолі з митрополитом створювало підстави для виникнення ієрархічної залежності давньоруської церкви від патріархії. Однак вплив цієї залежності на політичне життя Давньоруської держави немає підстав перебільшувати. Перш за все вище духовенство, що формувалося з греків, які прибували з Візантії, внаслідок певних особливостей свого становища в Давньоруській державі та залежності від її князів було зацікавлене у проведенні відносно самостійної від патріархії діяльності³⁴.

Київській двір з перших днів існування державної християнської організації на Русі здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного впливу Візантії. Автор “Повісті временних літ” зазначав, що князь Володимир запросив до Києва з Херсона (Корсуня) багатьох священників, які разом з візантійськими (“царицями” за літописом) іереями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку Володимиром духовенства, літопис згадував лише корсунських священників, які одержали від князя головну церкву на Русі – церкву св. Богородиці та десятю частину державних прибутків. В її діяльності важливу роль відігравав корсунянин Анастас³⁵. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духівництво міста, населення якого постійно страждало від залежності від імперії і прагнуло добитися автономії³⁶. Важливо, що в Новгороді єпископом був також виходець Херсона Іоакім Корсунянин.

На Русі за часів Володимира Святославича фактично діяла система князівської церкви, яка передбачала ієрархічну залежність церковної влади від влади світської в особі верховного володаря Русі. Така ж система церковного устрою в цей час існувала і в країнах Центральної Європи³⁷. Ця система передбачала існування і велику роль в системі церковної організації країни володарських церков, які по церковній лінії не підкорялися первоієрарху країни.

Десятинна церква одразу стала головним центром ідейно-політичного життя Давньоруської держави, про що свідчило створення в ній першого літописного зводу, факт поховання в ній князя Володимира Святославича і

³² Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Москва, 1983. – С.6,80,86; Свердлов М. Б. Изображения княжеских регалий на монетах Владимира Святославича / М. Б. Свердлов // Вспомогательные исторические исследования. – Вып.4. – Ленинград, 1972.– С.151-159.

³³ Львов А. С. Лексика “Повести временных лет”. – Москва, 1976. – С.197-199.

³⁴ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX – XV вв. – С.45

³⁵ ПВЛ. – Ч.1. – С. 83,85.

³⁶ Литаврин Г. Г. Представления “варваров” о Византии и византийцах VI – X вв. / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – Т.46. – 1986. – С.378.

³⁷ Wasilewski T. Kościół monarszy X – XII w. i jego zwierzchnik biskup polski / T. Wasilewski // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – №4. – S.747.

зберігання в ній останків популярного серед слов'ян св. Климента. Таким чином, в перші десятиріччя існування християнства як державної релігії на Русі було фактично два релігійні центри – Десятинна церква і резиденція юридичного глави руської церковної організації – митрополита, яка розміщала в Софійському соборі. Останній розміщувався поза межами столиці поблизу Софійських воріт Києва.

Про специфіку розбудови християнської церкви в правління Володимира свідчать не тільки тісні зв'язки Володимира з кліром Десятинної церкви й розміщення митрополії поза межами столиці, а й та обставина, що в київському літописанні замовчується сам факт існування Софійського собору аж до 1037 р., хоча про його наявність у 1017 р. є інформація і в новгородському літописанні, і в хроніці мерзебурзького єпископа Тітмара³⁸. Однозначно, що під час міжусобної війни 1015-1019 рр. вряд чи здійснювалося велике за обсягом будівництво резиденції митрополита, а також згадати натяки Іларіона з приводу існування Софійського собору ще за часів Володимира, то можна зробити висновок про те, що будівництво собору необхідно віднести не до другого десятиліття XI ст., а на багато більш ранній час.

Сам факт проведення християнізації, створення розгалуженої церковно-адміністративної структури потребував створення головного церковного центру. Природно, що з цим центром було пов'язано поширення на Русі ідеї софійності. В Візантії ідеї Софії відігравала важливу роль у підкреслюванні симфонії світської та духовної влади. У зв'язку з цим згадаємо, що в константинопольському соборі св. Софії, згідно свідочств Константина Багрянородного, зберігалися священні інсигнії, що підкреслювали зв'язок васілевса з богом³⁹. Є підстави погодитися з думкою дослідників про те, що утвердження митрополії на Русі відбулося приблизно в 996 р., що потребувало створення тут резиденції верхнього ієрарха країни⁴⁰.

Розглядаючи питання про обставини побудови трьох Софійських соборів в Києві, Новгороді та Полоцьку, С. О. Висоцький пояснює їх появу саме в цих містах тим, що це були найбільш важливі в той час політичні центри Русі⁴¹. Будівництво соборів св. Софії у Полоцьку та Новгороді у першій половині XI ст. було свідченням певних претензій еліт цих міст щодо першості на Русі. Полоцьк, як відомо, тоді був центром фактично незалежної держави⁴², а

³⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, 1950. – С.15,164; Thietmari Chronicon, VIII,32 (хроніку Тітмара наводимо за вид.: *Thietmar von Merseburg. Chronik / Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich.* – Berlin, 1962. – S.516).

³⁹ *Константин Багрянородный. Об управлении империей.* – С.55,57.

⁴⁰ *Roppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku.* – Warszawa, 1968. – S. 25-28; *Щанов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси X-XIII вв.* – С.25-26. *Высоцкий С. А. Киевские граффити и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время.* – Москва, 1985. – С.206-207.

⁴¹ *Высоцкий С. А. Киевские граффити и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время.* – Москва, 1985. – С.206-207.

⁴² *Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. / А. Б. Головко // Киев и западные земли Руси.* – Минск, 1982. – С.25-44.

Новгород був містом, з яким тісно було пов'язане політичне життя Ярослава Володимировича, який лише у 1036 р. став повноправним володарем (“єди-но держцем”) більшої частини східнослов'янських земель. Зазначимо, що у другій половині XI ст. змагання між Києвом, Черніговом та Переяславлем призведе до виникнення трьох незалежних церковних центрів, на чолі з власними митрополитами⁴³.

Важливим моментом у сприйнятті візантійських релігійно-ідеологічних уявлень, починаючи з правління князя Володимира, стає розповсюдження культу Богородиці. Аналіз дуже неповних свідочств джерел свідчить, що з її іменем було зв'язано більше тридцяти храмів. Дуже важливо, що переважна більшість центрів єпископій – це собори Богородиці (в основному Успіння) – в Ростові, Галичі, Смоленську, Володимирі-Волинському, Рязані. В Києві, крім відомої Десятинної церкви, головним храмом центру ідеологічного життя Русі – Печерського монастиря – була Успінська церква. В XII ст. в столиці будується церква Богородиці-Пірогощі на Подолі, яка займає важливе місце в композиції “Слова про Ігорів похід”. Наприкінці XI ст. на Русі виникає легенда про те, що, говорячи словами авторитетного дослідника церковної історії Я. М. Щапова, “Київ є християнським центром світу, до якого переселилася Богородиця з константинопольського Влахернського храму”⁴⁴. З іменем цього храму тісно зв'язана поява в 70-х роках XI ст. в Кловському монастирі в Києві спеціальної церкви Влахернської Богородиці⁴⁵. Отже, поширення культу Богородиці йшло тісному зв'язку із розбудовою церковно-адміністративного устрою Русі.

Велике значення для протистояння візантійському релігійно-ідеологічному тискові мало поширення на Русі кирило-мефодіївської церковної традиції, яка розповсюджувалася сюди в X – XI ст. з Центральної Європи та з Болгарії⁴⁶. Ця традиція передбачала демократичний характер взаємин між національними церквами, чим істотно відрізнялася від ортодоксального візантійського православ'я. Важливим для розвитку християнства на Русі мало введення, про що вище йшлося, популярного в Херсоні культу св. Климента, а пізніше, у другій половині XI на початку XII ст. створення власного “національного” культу св. Бориса і Гліба, виникнення легенди про подорож до східноєвропейських земель апостола Андрія Первозванного та ін. До цього слід додати, що в другій половині XI – XII ст. відносно самостійність по відношенню до митрополії мали монастирі⁴⁷.

⁴³ Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии / А. Поппэ // Византийский временник. – Т.28. – Москва, 1968. – С.85-108; – Т.29. – Москва, 1969. – С.95-104; Назаренко А. В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века / А. В. Назаренко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – №1(27). – С.85-103.

⁴⁴ Щапов Я. Н. Политические концепции о месте страны в мире в общественной жизни Руси XI – XVII вв. / Я. Н. Щапов // Древнейшие государства на территории СССР за 1985 г. – Москва, 1987. – С. 159-166.

⁴⁵ Раппопорт П. А. Русская архитектура X – XIII вв. – Ленинград, 1972. – С.21.

⁴⁶ Кузьмин А. Г. Принятие христианства на Руси. – С. 7-35; Його ж. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. – Москва, 1987. – С.21-54; Його ж. Падение Перуна. Становление христианства на Руси. – Москва, 1988.

⁴⁷ Щапов Я. Н., Соколова Е. И. К истории городских институтов Древней Руси (игумены и архимандриты в городе) / Я. Н. Щапов, Е. И. Соколова // Труды V Международного кон-

Подальший розвиток дипломатичних та церковно-політичних відносин Русі з Візантією відбувся в період правління князя Ярослава Володимировича (1019 – 1054 рр.), коли прагнення Русі піднести свій міжнародний престиж досягло апогею. Розвиток культури східнослов'янського суспільства багато в чому було пов'язано з бажанням київського двору підкреслити велич своєї держави, перш за все у порівнянні з Візантійською імперією. Цю тенденцію блискуче відчув у другій половині XI ст. германський історик та географ Адам Бременський, який в 70-х роках XI ст. писав, що “Київ – суперник константинопольського скіпетра, яскрава окраса Греції” (під останньою західно-європейський автор розумів не країну, а всю православну спільність, що орієнтувалася на Константинополь, тобто те, що ми зараз називаємо Byzantine Commonwealth. – О. Г.)⁴⁸.

На початку свого правління в Києві Ярослав через конфлікт з кліром Десятинної церкви, що мав місце під час міжусобної війни 1015 – 1019 рр., орієнтувався не на цю церкву, а на храм Всіх Апостолів у Берестові (також князівська за ієрархією церква). На користь цього побічно свідчить більш пізня підтримка Ярославом Володимировичем пресвітера цього храму Іларіона, якого було обрано в 1051 р. митрополитом Русі. Цікаво, що в 20-х роках суперник Ярослава за верховенство на Русі Мстислав побудував у Чернігові як головний храм міста не Софійський, а Спаський собор. Пізніше в другій половині XI ст. і в Берестові замість храму Всіх Апостолів була побудована церква Спаса. Обидва храми були, вочевидь, князівськими церквами.

Потреба в удосконаленні церковної системи на Русі, оформлення більш чітких відносин між світською та церковною владою поставити на порядок денний питання про встановлення нормальних відносин між київським князем і давньоруським митрополитом. А це, в свою чергу, вимагало вирішення певних міжнародних проблем, а саме відносин з Імперією. В 20-х – на початку 30-х років XI ст. Русь продовжувала підтримувати тісні економічні зв'язки з Візантією, причому торговельні права слов'янських купців у грецьких містах у порівнянні з угодою 989 р. розширилися. В столиці Візантії в цей час виникає спеціальний руський квартал, а Золоті ворота міста, через які руси приходили до Царгорода, почали називатися Руськими⁴⁹.

На початку 40-х років XI ст. на порядок денний зовнішньополітичної діяльності Русі постає питання про укладення нового договору з візантійською імперією. В документі мав знайти відповідну юридичну форму існуючий на той час стан русько-візантійських відносин. Зазначимо, що потреба в укладенні дипломатичних відносин між монархами середньовічних держав виникала практично кожного разу, коли до влади в одній з країн, що перебували у взаєминах,

гресса археологов славистов. – Т.2. – Киев, 1988. – С.174-175.

⁴⁸ Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. G.Lappenberg // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / Ed. G.H.Pertz. – Т.7. – Hannoverae, 1844. – P.313.

⁴⁹ Литаврин Г. Г. Война Руси против Византии в 1043 г. / Г. Г. Литаврин // Исследования по истории славянских и балканских народов. – Москва, 1972. – С.218-219; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – №3. – С.62.

приходив новий володар⁵⁰. В той час змінилося міжнародне становище як Русі, так і Візантії. Русь розгромила печенігів, які до цього часто використовувались греками як зброя політичного тиску на слов'ян. Тепер, після поразки від Київської держави, печеніги відкочовують на південь, за Балкани, переправляються через Дунай і нападають на балканські провінції самої Візантії, що погіршувало зовнішньополітичне положення Імперії.

Зміцнення міжнародного становища Русі поставило в цей час і питання її суверенності стосовно візантійської світської і церковної влади. З приходом до влади імператора Константина Мономаха (1042 – 1054 рр.) спостерігається прагнення константинопольського двору обмежити використання воїнів-найманців, що приходили в Грецію з Русі. Це поставило під загрозу існування давньої системи русько-візантійських відносин. Загостренню міждержавних відносин двох країн сприяла участь русів-воїнів у бунті, піднятому проти Константина полководцем Маніаком, а також сутички східнослов'янських купців з греками у самому Царгороді⁵¹.

У відповідь в Києві готується похід проти Візантії, який був задуманий Ярославом та його оточенням як демонстрація сили. Вона повинна була сприяти відновленню вигідних для Русі взаємин з Константинополем, однак воєнні дії влітку 1043 р. склалися невдало для Русі: спочатку сильна буря на морі завдала шкоди її флоту, знищивши більшість кораблів, а пізніше, вже на суші, візантійці досягли перемоги над руським військом. Проте воєнна невдача 1043 р. не призвела до особливо негативних наслідків для Києва. Руська воєнна міць залишалася великою, водночас як міжнародне становище, так і внутрішня ситуація в Візантії і після подій 1043 р. залишалися вкрай складними. Тому в 1046 р. між державами було укладено договір, який відновив відносини, загалом вигідні для Києва.

Але мирна угода не включала однієї дуже важливої для Ярослава та його адміністрації питання – церковного. Тому Ярослав на межі 40-х – 50-х років встановив тісні стосунки з вищим духовенством Русі, допоміг йому скликати з'їзд єпископів. На ньому главою давньоруської церкви було обрано Іларіона, руського за походженням, наближеного до князя. З ім'ям нового митрополита Русі пов'язано створення важливого політичного трактату – “Слова про закон та благодать” Іларіона. В цьому творі в яскравій публіцистичній формі проголошувалася ідеологічна програма східнослов'янської еліти: незалежність Русі від Візантії щодо прийняття християнства, наступність влади київських князів від ідеального християнського володаря Константина Великого, особливий статус Русі в середньовічному світі. Цей твір цікавий і в плані вивчення сприйняття на Русі “ромейських” ідейно-політичних цінностей. А саме в ньому ми зустрічаємо і образ “ідеального християнського володаря”, і столицю християнської держави – “новий Іерусалим”, і прославлення християнських святинь. Але автор не обмежується простою констатацією їх, а прямо зв'язує їх з давньоруськими політичними і ідеологічними “реаліями” – князями Володимиром та Ярославом, містом Києва, з храмом Богородиці і Софії. Осо-

⁵⁰ Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.60.

⁵¹ Литаврин Г. Г. Война Руси против Византии в 1043 г. – С.220-221.

бливе місце в трактаті займає прославлення князя Володимира. Для цього Іларіон звертає увагу на історію Русі, яка передувала часу правління цього князя. Автора не турбує те, що ця історія язичницька (крім періоду Ольги). Потреба зробити історію Русі більш давньою, прославлення князів-язичників було необхідно для проведення лінії божого зв'язку хрестителя Русі з Христом і апостолами, підкреслення ідеї виключної ролі Русі в християнському світі⁵². Д. С. Лихачов писав, що “візантійській теорії Вселенської церкви та вселенської імперії Іларіон протиставив своє вчення про рівність всіх народів, свою теорію всесвітньої історії, як поступового і рівноправного навернення всіх народів до християнської віри”⁵³. І. У. Будовниц вважав, що для досягнення своєї мети Іларіон веде боротьбу з грецькими ідеологами. Необхідно зазначити, що бурхливий розвиток ідейно-політичного життя Русі в цей час був обумовлений не тільки внутрішніми причинами, пов'язаними із становленням державності, розвитком духовності, а й зовнішніми, які були викликані тим, що візантійці не бажали, як пише А. Поппе, визнавати Русь частиною ідеальної “ромейської ойкумени”⁵⁴.

Посилення антивізантійського угруповання в Києві, його програма, спрямована на піднесення міжнародного авторитету Русі викликали серйозну занепокоєність в Царгороді. Грецький патріарх відмовився затверджувати рішення з'їзду руських єпископів, а дипломатична служба Візантії почала докласти значних зусиль для врегулювання відносин з двором князя Ярослава. Зокрема, на початку 50-х років імператор Константин Мономах вимушений був погодитися на шлюб своєї дочки з сином Ярослава – Всеволодом, а київський князь погодився на відновлення старого порядку призначення митрополитів на Русі. Матримоніальний зв'язок представників візантійської та руської династій фактично зрівняв в очах підданих Ярослава владу київського князя і імператора, і не випадково під кінець правління Ярослава Володимировича його стали йменувати “царем” (цезарем)⁵⁵.

Прийняття християнства на Русі призвело до поширення нової віри, поширенню церковної системи по всій території, яку контролювала давньоруська знать. Почався своєрідний церковно-колонізаційний процес по всій території Русі, а також у сусідніх з нею регіонах, які входили у сферу контролю східних слов'ян⁵⁶.

Рівень поширення і інтенсивність засвоєння християнської релігії на Русі був різний. Відносно швидко християнство поширювалось у містах, проте сільське населення засвоювало його більш повільно. Деякі великі сільські регіони східнослов'янського світу фактично до монгольської навали середини XIII ст.

⁵² Молдаван А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – Киев, 1984. – С. 298.

⁵³ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое наследие. – Москва, Ленинград, 1947. – С.57.

⁵⁴ Poppe A. The political background to the baptism of Rus: Byzantine-Russian relations between 986-989 / A. Poppe // *Dumbarton Oaks papers*. – Vol.30. – Washington, 1976. – P.244.

⁵⁵ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI – XVII вв. – Киев, 1976. – С.215.

⁵⁶ Пацуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии / В. Т. Пацуто // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1982 г. – Москва, 1984. – С.7-8.

залишалося язичницьким. Поширення християнства викликало опір у багатьох регіонах, особливо на півночі Русі. Тут в XI ст. відбулося декілька значних антихристиянських виступів, які очолювались не тільки волхвами, а й місцевою знаттю, яка використовувала невдоволення населення насадженням нової віри для реалізації своїх відносно київського центру сепаратистських планів.

Отже, протягом VIII – XI ст. у Східній Європі відбувався складний процес християнізації східних слов'ян, який мав широко плановий характер. Населення Русі засвоювало нову релігію, країна входила до кола християнських країн світу, а для забезпечення функціонування східнослов'янської християнської церкви створювалася церковно-адміністративна організація.

***Oleksandr Holovko.* ENTRY OF RUS' TO PAX CHRISTIANA ORTODOXA AND FORMATION OF THE CHRISTIAN CHURCH ORGANIZATION AT SLAVS OF THE EASTERN EUROPE (8th – 11th CENTURIES)**